

УДК 911.3

О.В. Ревенко,
вихователь,
Херсонський
політехнічний коледж
Одеського
національного
політехнічного
університету

КАМ'ЯНСЬКА СІЧ (ТУРИСТИЧНИМИ СТЕЖКАМИ БЕРИСЛОВСЬКОГО РАЙОНУ)

О.В. Ревенко. Кам'янська Січ (туристичними стежками Бериславського району). У статті досліджено стародавню козацьку спадщину та культуру на території Херсонщини, а саме на території Бериславського району, що представляє неабияку історичну цінність та інтерес до туристичних маршрутів, що пролягли берегами Дніпра.

O.V. Revenko. Kamyanska Jan (hiking trail Beryslav district). The article examines the ancient Cossack heritage and culture in the Kherson region, namely in Beryslav district, which is a fair historical value and interest to the tourist routes that runs the banks of the Dnipr.

Вступ. У XVIII ст. на високому мисі біля сучасного села Республіканець Бериславського р-ну Херсонської обл. знаходилася Кам'янська Січ Війська Запорозького Низового – одна з найцінніших пам'яток старовини. Про неї нагадують ледве помітні сліди давніх споруд: ями на місцях куренів та залишки козацького кладовища, де височить майже двометровий кам'яний хрест на могилі кошового отамана Костя Гордієнка. На хресті викарбуваний напис: «Во имя Отца и Сина, и Святаго Духа. Здесь опочивает раб Божий Константин Гордеевич, отаман славного Войска Запорозкого Низового куреня Платнеровского. Преставился року 1733 мая 4 числа».

Заснована Кам'янська Січ у 1709 р., й була шостою в історії Запоріжжя. Її виникненню передували пам'ятні, трагічні події. Наприкінці XVII – початку XVIII ст. запорожці склали значну політичну та військову силу на південних кордонах Росії. Виступаючи у союзі з Москвою під час походів на Крим, Азовського походу Петра I, беручи участь у Північній війні у далеких прибалтійських землях, запорожці прагнули лише поваги до своїх споконвічних прав та вольностей. Але Російська держава розросталася, царський уряд обмежував автономію України, всіляко намагався ізолювати Січ, зменшити її вплив на український народ.

У 1708–1709 рр. гетьман Іван Мазепа з частиною українських козаків та кошовий отаман Кость Гордієнко з запорозьким військом перейшли на бік шведського короля Карла XII, який у разі перемоги союзників над Росією обіцяв відновити незалежність України. Коли про це стало відомо Петру

I, цар наказав зруйнувати Чортомлицьку Січ. Частина козаків та старшини була жорстоко страчена, а Дніпром пущено шибениці з повшаними січовиками.

Налякані страшною розправою росіян з козаками, запорожці спочатку відійшли дуже далеко від колишньої Чортомлицької Січі; але потім, отямившись від переляку, піднялися вгору по Дніпру й заснували в гирлі річки Кам'янки, навпроти великого острова Коженина, свою Кам'янську Січ, якраз на кордоні російсько-турецьких володінь.

Кам'янська Січ заснована при впадінні річки Кам'янки у Дніпро, вище міста Кизикермена. Існування Кам'янської Січі підтверджується як свідочством історика запорізьких козаків XVIII ст. князя Мишецького, так і вказівками документальних джерел: частково січового архіву, частково архіву Малоросійської колегії. «На тій ріці Кам'янці, – пише Мишецький, – була Запорізька Січ вище Кизикермена на 30 верст, на правому боці Дніпра». «А вартам бути, – написано в актах 1754 року, – по самому кордону, почавши по той бік Дніпра, де нині військовий перевіз, та на Усть-Кам'янці, де раніше Січ була». Кам'янська Січ існувала під час перебування запорізьких козаків під протекцією Криму й Туреччини, «на полях татарських, на кочовищах агарянських», коли вони жили «по турках та по кавулках», тобто з 1710 по 1734 рік, після розгрому Чортомлицької Січі полковниками Яковлевим і Галаганом.

Опис Кам'янської Січі. «У наш час (XIX ст.-пом. авт.),-писав Афанасьєв-Чужбинський,- на місці Кам'янської Січі стоїть садиба Консулівка чи Розорівка власника Херсонського повіту М. Ф. Огаркова, котра межує з одного боку з с. Міловим, а з другого – з Бизюковим монастирем». Місце Кам'янської Січі після знищення Запоріжжя спочатку дісталось поміщику Байдаку, від нього перейшло до консула Розоровича, від Розоровича – власнику Константинову, від нього Єсаулову, а від Єсаулова 1858 р. купчою його отримав сам Огарков. Від другого власника, консула Розоровича, маєток і тепер зветься Консулівкою чи Розорівкою. Місце Січі було якраз біля гирла балки Кам'янки, з лівого боку. В давнину балкою текла досить велика ріка з такою самою назвою, котра починалася з ріки Малого Інгульця в степу і тягнулася сто верст, впадаючи в Дніпро з правого боку, по-нинішньому на півтора верст нижче економії, навпроти лівої гілки Дніпра, Козацького Річища й села Великих чи Нижніх Каїрок на лівому березі Дніпра. Річка Кам'янка у звичайну пору року мала довжину не більше шести верст, а в спекотне літо ще меншу. На її лівому березі розташована садиба М. Ф. Огаркова Консулівка, а на правому – садиба І. П. Блажкова з хутором Блажківкою з восьми дворів.

Балка Кам'янка як за своєю дикістю, так і за мальовничістю берегів дуже своєрідна: при досить низькому руслі вона мала високі береги, місцями вкриті зеленим мохом, перевиті деревовидним плющем, диким виноградом,

місцями порослі величезними віковими дубами (рис.1). Через усе це по берегах балки та біля гирла можна було побачити такі химерні гроти (рис.2), оточені надзвичайно густою й різноманітною рослинністю, яких не витворила б і найвигадливіша уява людини. Недаремно ця місцевість так захоплювала й захоплює у наш час різних туристів і мандрівників по низу Дніпра. «Тут, – пише Афанасьєв-Чужбинський, – у цьому тихому куточку, серед цих суворих скель любитель природи просидів би кілька годин, поринувши в безтурботні думи і, можливо, надовго зберіг би в пам'яті оригінальний дикий пейзаж із мандрівок пониззям Дніпровським. А якщо цей мандрівник малорос, думи його намагатимуться осягнути сенс однієї сторінки російської історії».

Рис. 1. Мальовничі береги Дніпра

Рис.2. Химерні гроти

З руїн, що збереглися до нашого часу, видно, що Кам'янська Січ займала невеликий куток між правим берегом Козацького Річища й лівим берегом Кам'янки, вище гирла Кам'янки сажнів на 100, й мала форму неправильного чотирикутника, витягнутого з півночі на південь, з вершиною на півдні. Величина цієї Січі у чотирьох напрямках визначається так: 115 сажнів зі сходу, 66 сажнів з півночі, 123 сажні з заходу, 36 сажнів з півдня. Посередині Січі, з півночі на південь, розташована площа завширшки в шість сажнів на півночі й три на півдні, по обидва боки площі тягнуться курені й скарбниці в кількості 40; один ряд цих куренів тягнеться вздовж Козацького Річища з виходами на захід, а три ряди йдуть від степу до Кам'янки з виходами на схід та захід. Між останніми трьома рядами, як і між першими, з півночі на південь простягається площа таких самих розмірів, як і перша. Кожен із куренів має 21 аршин довжини й 12 ширини. Слідів від церкви не лишилося, та й не могло лишитися, оскільки як у Кам'янській, так і в Олешків-

ській Січах у козаків були не постійні, а тимчасові похідні церкви (рис.3.).

Вся Січ була обнесена кам'яним муром, від якого в наш час збереглися лише де-не-де невеликі дикі камені.

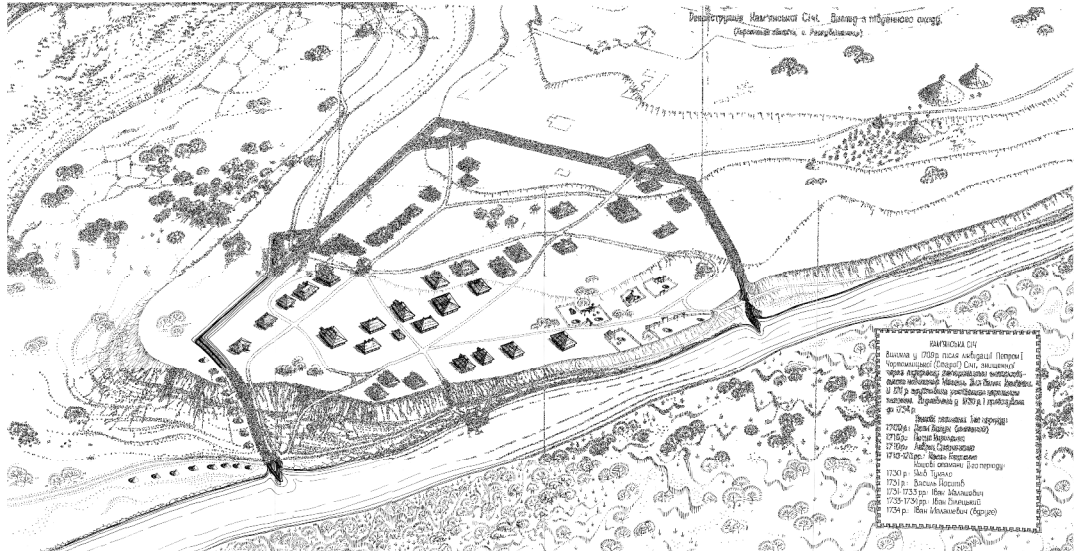

Рис.3. План Кам'янської Січі часів 1709-1711 рр

За цим муром на північній околиці Січі збереглося ще сім невеликих круглих ям: три на схід, чотири на захід, викопаних, очевидно, зі стратегічних міркувань. Запорізькі козаки називали їх вовчими ямами. Південна окраїна Січі, також за муром, там, де сходяться Кам'янка й Козацьке Річище, відділена невеликим ровом, що йде зі сходу на захід. Нижче нього, із зовнішнього боку, тягнеться ряд невеликих горбиків (їх є 9), що йдуть так само. Ділянка землі на південь від рову, до злиття Кам'янки з Козацьким Річищем, звється Стрілками; тут з півночі на південь, паралельно до Козацького Річища, але перпендикулярно до рову, тягнеться ряд із восьми горбиків. Останні, можливо, служили запорізьким козакам базисами для гармат, або, у крайньому разі, пунктом для спостереження й охорони Січі з півдня, оскільки з півночі її захищали вовчі ями.

На сто кроків вище Січі, з півночі, був великий козацький цвинтар, на котрому в наш час збереглося лише чотири кам'яні хрести з пісковика, та й то цілий один, а решта розбиті. На цілому хресті зроблено напис чудовою церковною напівв'яззю такого змісту: «Во имя отца и сына и святого духа. Зде почивает раб божий Константин Гордеевич (Гордієнко Костянтин (Гординський, Головок, на прізвисько Кріт) – кошовий отаман Запорізької Січі (1701–1709). Із загоном запорожців прибув до І.М.Мазепи в Диканьку, а потім присягнув шведському королю Карлу XII у Великих Будищах. Після Полтавської битви К.Гордієнко, І.Мазепа та Карл XII із загоном шведів і козаків втекли у Бендери. Разом з Пилипом Орликом К.Гордієнко у 1711 р.

брав участь у поході на Правобережжя під Білу Церкву. Після Прутського миру Росії і Туреччини (1711) К. Гордієнко перейшов у Олешківську Січ, де перешкоджав поверненню козаків до Росії. Помер у 1733 р.) атаман кошовий славного войска запорожского и низового, а куреня плитнеровского: преставися року 1733 мая 4 числа» (рис.4.). З написів на уламках інших хрестів видно, що тут був похований кошовий отаман Василь Єрофейович, котрий помер 23 травня 1731 року, та двоє якихось простих козаків, Яків і Федір. З огляду на велику кількість могил, що лишилася на цвинтарі Кам'янської Січі, можна вважати, що тут був досить великий цвинтар із досить великою кількістю хрестів, що підтверджує і колишній власник місця Кам'янської Січі М. І. Вертільяк, який є родичем по жіночій лінії останнього кошового отамана Петра Івановича Калнишевського. «Не далі як 15 років тому (Микола Іванович Вертільяк писав ці слова 1844 року) цвинтар колишньої запорізької Січі на ріці Кам'янці всякий був хрестами й надмогильними пам'ятниками з написами; навіть на фортечних валах була обшивка з тесаного каменю. Тепер усе це знищене. На цвинтарі залишилося лише чотири хрести. Один із них взагалі без напису, на іншому він стерся так, що став нерозбірливим, зате написи на двох збагачують нас досить важливими даними з історії Запоріжжя: перший визначає рік смерті кошового отамана Костя Гордієнка, про якого в «Історії останнього Коша» п. Скальковського сказано, що невідомо, де він помер. Другий доповнює список кошових новим невідомим іменем Василя Єрофеєва» (рис.5.)

Рис.4. Хрест на могилі Кості Гордієнка

Рис.5. Реконструйований хрест кошового отамана Василя Єрофеєва. Встановлений 2008 р.

Найбільш пізні поховання було зроблено на козацькому цвинтарі у 1736 р., це говорить про те, що якась частина запорожців залишалася тут і після того, як 28 березня 1734 року запорожці на чолі з кошовим отаманом Іваном Малашевичем залишили Кам'янську Січ і битим степовим шляхом та Дніпром рушили до рідної землі. На річці Підпільній у Красному Куті вони заснували Нову Січ. Це була остання Січ в історії Запорозжя, яку царські війська зруйнували за наказом Катерини II в 1775 році.

Історія дослідження. Найбільш дослідженою в археологічному плані постає Кам'янська Січ. Перший науковий опис і топографічне обстеження її зробив Д. І. Яворницький. Археологічні дослідження на цій пам'ятці проводив В. І. Гошкевич у 1913 р. Користуючись матеріалами Д. І. Яворницького, він уточнює ситуаційний план і досліджує ґрунтовий могильник золотоординського часу на краю мису, так званої Стрілки: спис, ніж, бронзове дзеркало та ін. Кістяки більшістю були у вербових та дубових трунах, залишки яких, разом зі скобами було зафіксовано в 7 могилах.

Територія, на якій стояла Січ, до 1913 р. частково була забудована, залишились цілими 24 із 40 ям від куренів, але матеріали розкопок втрачено, збереглися тільки описи кахлів, орнаментованих квітами, геометричними зображеннями, із зображеннями вершника і двох собак, ангелами.

Крім того, розкопано 3 наземні печі, за призначенням залізоплавильні й господарчі — у північній частині Січі.

В. І. Гошкевич вперше припустив, що цвинтар рядових козаків був відокремлений від могил старшини. Так само, вивчаючи матеріал, він зробив висновок, що Кам'янська Січ використовувалась двічі з перервою в декілька років.

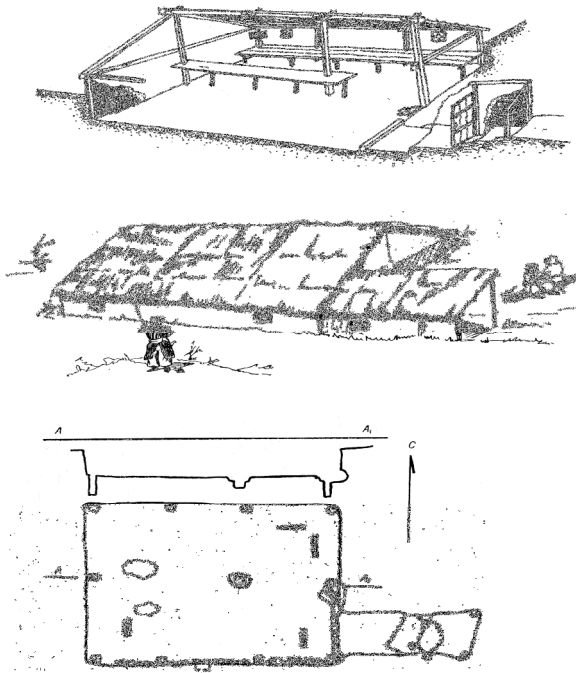
Археологічні дослідження на терені Кам'янської Січі продовжували у 1939 та 1953 рр. Ф. Б. Копилов та О. М. Апанович. Протягом того часу розкопано 4 напівзруйнованих курені першого ряду та одне наземне житло. Через велику руйнацію їх описання не уявлялось можливим.

Розкопки 70-х рр. У 1972 р. охоронні розкопки починає експедиція ДІКЗ на о. Хортиця. Зроблено спроби знайти зовнішній вал Кам'янської Січі, на який звертав увагу місцевий поміщик Н. І. Вертільяк у 1844 р. Вал не знайдено. Можливо, він, як і багато споруд, був розібраний для господарчого будівництва. Місцезнаходження його може бути встановлено в майбутньому за залишками рову.

Стан території Кам'янської Січі на 1970 р. значно погіршився. Каховським водосховищем зруйновано всю південну і східну її частини. Майже повністю загинув перший від р. Дніпро ряд куренів, глибокими урвищами прорізано східну частину Січі. Розвідками 1972—1973 рр. виявлено багато напівзруйнованих об'єктів у берегових відшаруваннях. У 1974 р. тут проведено великі за обсягом розкопки силами ДІКЗ на о. Хортиця та ІА АН УРСР. Козацькі курені досліджено у першому та середньому рядах.

Курінь. Курінь першого ряду, який зберігся частково, орієнтований малими стінами захід-схід. Із західної сторони мав вхід-сіни. Споруда була напівземлянкового типу, врізана в ґрунт від рівня колишньої поверхні на глибину 0,9—1,55 м. Довжина, приблизно, 10—12 м, ширина — 6,4 м. Заповнення насичено вугіллям, зафіксовано обвали очеретяної покрівлі. Під довгими стінами простежено залишки нар. Стіни глинобитні з дерев'яним каркасом, обплетеним хмизом. На підлозі знайдено скляну чарку, дві люльки вишневого кольору.

Курінь середнього ряду, частково зруйнований погребом, мав загальну площу близько 70 м². За конструкцією — аналогічний першому. Рештки сіней, завали глинобитної печі із значною кількістю кахлів і плиток доповнили уявлення про відсутню частину першого куреня (рис.6.). Велика група кераміки з білої та сірої глини розписана хвилями-мазками, комами, лініями по вінцях та плечках. Ця кераміка поширена в культурних шарах пам'яток України кінця XVII ст.

Рис.6. Реконструкція козацького куреня

Серед скляних виробів цікаві знахідки фрагментів різноманітних пляшок, сулій, штофів. З кахлів виділяються знахідки із зображенням вершника з клейнодом та двома собаками, «грифон пригощає чорта».

Господарча яма. Окрім куренів, у 1974 р. досліджено господарчу яму, в заповненні якої розчищено порцелянові піали, люльки, 20 монет, 11 з них срібні півкопійки.

Печі. Експедиція 1974 р. доклала великих зусиль для розкриття призначення цілої системи горбів і западин, трактованих

Д. І. Яворницьким як «вовчі ями». При розкопках горбів виявлено завали залізоплавильних печей, які залягали під дерновим шаром на площі 2,0 м. Печі грушоподібної форми, в поперечнику 1,5 м, заввишки 0,35—0,4 м. Черінь вимощено дрібним вапняком. По усій його площі розчищені шматки криці й шлаків. Щодо западин, то їх можна пов'язати з технологією виплаву заліза. Їх розміри від 2,5 до 4 м за діаметром, глибиною 1,6 м, заповнення насичене попелом, вугіллям, шлаком.

Господарче передмістя. На західній частині мису Стрілька відкрито господарче передмістя. Кузня мала розмір 7,6х6 м. Вхід із заходу. Незважаючи на часткову зруйнованість, вдалося зафіксувати дві долівки, завал стін, піч. На долівці розчищена велика пляма дьогтю, поруч ковальські кліщі, криця, тиглі. Поблизу виробничий майданчик, кілька камер. Поруч розкопана майстерня-зброярня 4х5,1 м, засипана будівельними відходами. Заповнення насичене різаними, пиляними кістками. Автори датували цей об'єкт 1709—1711 р.р.

Таким чином, роботами 1972—1974 рр. з'ясовано немало питань топографії Січі. Уточнювалось розташування Коша, планування і принципи влаштування різноманітних господарчих об'єктів, рівень технології. Зібрана велика кількість цінних зразків матеріальної культури Запорозької Січі XVIII ст.

Розкопки 1989 р. Охоронні розкопки на терені Кам'янської Січі було поновлено в 1989 р. авторами. У відшаруваннях берегової смуги виявлено залишки трьох куренів і декілька напівзруйнованих об'єктів XIII—XIV ст.

Шинок. Досить цікавий і досліджений шинок з погребом. Будівля такого призначення розкопана вперше. Знайдений тут посуд, побутові речі, кістки тварин дозволяють відтворити ряд рис побуту запорозького козацтва — що і як вони їли, яким посудом користувалися.

У 1989 р. розкопано напівзруйнований рівчаком шинок першої чверті XVIII ст. (рис. 5) [Козловський А. О., Ільїнський В. Є. Звіт про дослідження па Кам'янській Січі у 1989 р. // НА ДІКЗ, № 39.— С. 12—14]. Загальна площа його залишків 42—47 м². Приміщення заглиблене відносно колишньої поверхні на 0,35 м. По периметру стіни обмазано глиною з доповненням вапняку.

У південній частині приміщення — підвал, заглиблений на 1,65 м від рівня підлоги. На дні підвалу стояли дві макітри, один горщик, накритий кашлею. У цих посудинах знайдено порубані кістки. На підлозі підвалу і в заповненні обох камер велика кількість кісток тварин, люльки та їх рештки, металеві вироби, зброя та ін. Ідентифіковані: свиня, кінь, велика рогата худоба, олень, косуля, собака, коза, вівця та ін.; риба — короп, щука, сом, осетрові. На підлозі підвалу знайдено фрагменти люльок рожевого, чорного, білого, жовтого кольору, малинових, зі штампованим орнаментом у вигляді квітів.

Ще одна житлова споруда, досліджена авторами в 1990 р., знаходилась у другому ряді куренів, згідно плану Д. І. Яворницького; досліджена повністю. Складався курінь з житлової частини і сіней. Повна довжина куреня з сінями—13 м, довжина сіней 4,2 м, ширина 2 м. Довжина житлової частини 8,8 м, ширина 7,28 м. Долівка куреня з материкової глини — на глибині від 1,8 до 2 м від сучасної поверхні.

У заповненні куреня знахідок небагато. Основна їх кількість — на долів-

ці. Це кераміка, вироби із скла, металу, кістки, також 5 монет — 2 срібних татарських і 3 російських копійки. В кутовій стовповій ямі виявлено невеличкий скарб із 8 срібних татарських монет, який, вірогідно, був захований за стовп.

Ряд монетних знахідок свідчить, що зв'язки мешканців Кам'янської Січі розвивалася в двох напрямках — з Україною і Кримом. Підтверджується це і знахідками окремих речей. Скажімо, ряд виробів з кераміки, зокрема піали, потрапили сюди завдяки зв'язкам з Кримом, а вироби з гутного скла, безумовно, походили з України.

Серед інших речей залізна бритва, фрагменти від коштовного, художньо виконаного скляного бокала, явно не місцевого походження, посудини різного призначення з гутного скла, а також керамічні піали з досить цікавим художнім оздобленням.

На долівці виявлено невелику кількість кісток тварин і багато риб'ячих, у тому числі від осетрових.

Більшість знахідок — попід довгими стінами куреня, що може свідчити про наявність саме тут нар для відпочинку, з-під яких було важко вимітати сміття. В центрі куреня таких знахідок значно менше.

Вперше виявлено в курені віконне скло, яке дозволяє впевнено говорити про наявність шибок. Майже повна відсутність кухонного посуду свідчить про те, що їжа готувалася в іншому приміщенні, яке знаходилося поруч.

Висновки. Вже перші дослідження Кам'янської Січі стали результативними. Так, було уточнено планування Січі. Виділено залізоплавильні і залізообробні комплекси, які дозволяють відтворювати технологічні процеси видобування і обробки заліза. Вивчені житлові комплекси дають змогу простежити розміри і планування куренів, а також відтворити деякі їх конструктивні особливості.

Рис.7. Реконструйовані ворота при в'їзді в Кам'янську Січ

Початково Кам'янська Січ існувала лише до 1711 року, коли про поселення запорізьких козаків біля річки Кам'янки довідався цар Петро, він виступив проти них українського гетьмана Івана Скоропадського разом із генералом Бутурліним і вісьмома російськими полками, котрі стояли в той час біля Кам'яного Затону, охороняючи російські кордони від нападу мусульман. Скоропадський і Бутурлін напали на запорожців, зруйнували їхню Січ біля Кам'янки і таким чином змусили їх шука-

ти нового місця для своєї столиці, пода- лі від російського кордону. Тоді вони оселилися на лівому березі Дніпра, біля урочища Олешки, і влаштували тут Олешківську Січ. У середині минулого століття територія Кам'янської Січі була частково затоплена водами Каховського водосховища, частково зруйнована та засиплена при будівництві дамби під автостраду.

Але, незважаючи на часткову руйнацію Кам'янської Січі, вдячні потомки славетних запорожців (насамперед жителі с. Республіканець Бериславського р-ну) шанують та поважають своє минуле, історію козаччини.

Рис.8. Пам'ятник кошовому атаману Кості Гордієнку

У с.Республіканець пролягає один із туристичних маршрутів Херсонщини (рис.7-8.). У травні 2009 р. урочисто відзначалось 300-річчя заснування Кам'янської Січі.

Молодь із задоволенням поринає в ті далекі часи: знайомиться з козацькими звичаями, символікою (рис.9.), куштує козацький куліш (рис.10.), вдивляються в неосяжну далечинь сивого Дніпра-Славути (рис.11.).

Рис.9.Символ козацької слави

Рис.10. Козацький куліш

Рис.11. Краєвид Дніпра

Література

- 1.Афанасьєв-Чужбинський, О. С. Подорож у Південну Росію [Текст] / Олександр Степанович Афанасьєв-Чужбинський. – Т. 1. – СПб, 1863. – 248 с.
- 2.Зварницький, Д. І. Запоріжжя [Текст] / Дмитро Іванович Зварницький. – Т. 2. – Львів : Світ. – 118 с.
- 3.Скальковський, А. О. Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького [Текст] : історична література / Аполлон Олександрович Скальковський. – Дніпропетровськ : Січ, 2003. – 687 с.
- 4.Маркевич, М. А. Історія Малоросії (Записки Полуботка) [Текст] / Микола Андрійович Маркевич, М., 1842. – С. 45
- 5.Козловський, А. О. Козацькі старожитності у пониззі Дніпра [Текст] / А. О. Козловський, В. Є. Ільїнський // Ахеологія. – 1999. – № 4. – С. 48–57
- 6.Звіт за огляд запорізьких пам'яток у 1939 р: Короткий звіт про роботу групи по дослідженні запорізьких пам'яток Нікопольсько-Гаврилівської експедиції 1953 року [Текст] / Ф. Б. Копилов. – НА ІА АН УРСР. – 125 с.
- 7.Яворницький, Д. І. Запорож'є в остатках старини и преданиях народа [Текст] / Дмитро Іванович Зварницький. – СПб, 1888. – 386 с.